Világot építeni következményekből

Slug: vilagot-epiteni-kovetkezmenyekbol | Publikalva: 2026. 07. 05. | Tags: Világkép- és világépítés, Rendszertervezés, Irodalom és következmény, Döntési stabilitás

Tegyük fel, hogy egy városban minden felnött nyilvános megbízhatósági pontszámot kap. A rendszer a határidöre visszafizetett kölcsönt, a közlekedési szabálysértést, a munkahelyi értékelést és a közösségi bejelentéseket egyetlen számmá süríti. A történet nyitójelenetében valaki re...

Mitöl lesz egy fikciós rendszer több, mint gondosan megvilágított díszlet?

Tegyük fel, hogy egy városban minden felnött nyilvános megbízhatósági pontszámot kap. A rendszer a határidöre visszafizetett kölcsönt, a közlekedési szabálysértést, a munkahelyi értékelést és a közösségi bejelentéseket egyetlen számmá süríti. A történet nyitójelenetében valaki reggel arra ébred, hogy a pontszáma egyik napról a másikra huszonhét egységgel csökkent.

Ez még csak egy jó ötlet kezdete.

A világépítés ott indul el, amikor a szám nem maradhat a képernyön. Hat a lakbérre, a biztosításra, a párválasztásra, a baráti kölcsönre, a munkáltató kockázatérzékelésére és arra is, hogyan beszélnek egymással az emberek egy vacsoraasztalnál. Megjelennek a pontszámjavító tanácsadók, a hamis referenciák, a reputációs zsarolás, a magas pontszámúak számára fenntartott negyedek és azok a családok, amelyek egy rossz minösítés miatt saját tagjukat kezdik elrejteni.

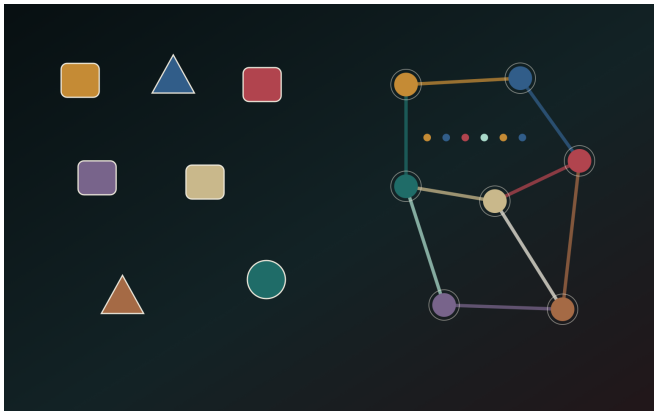

Világot építeni következményekből - narratív montázs és következményháló

A fikciós világ ebben a pillanatban válik többé egy dekoratív felületnél. Azért, mert egy szabály következményeket termelt; a részletek mennyisége önmagában kevés.

A különbség fontos. Egy térkép lehet gyönyörü, a dinasztiák névsora lehet háromszáz éves, a mágiarendszer pedig olyan gondosan kategorizált, hogy külön adóbevallás kellene hozzá. Ettöl a világ még maradhat kartonból. Ha a részletek nem hatnak egymásra, akkor nem rendszer jött létre, csak leltár.

Fractal Solutions

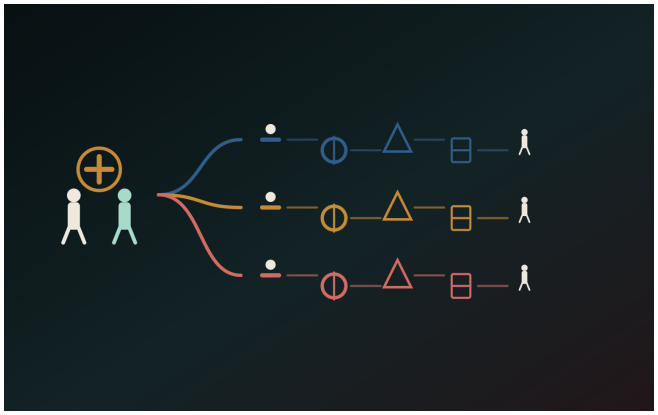

Világot építeni következményekböl - összehasonlító rendszerábra és tárgyi illusztráció

A részlet nem ugyanaz, mint a kapcsolat

Sok világépítési probléma abból származik, hogy a szerzö az elemek számával próbálja pótolni a köztük lévö viszonyokat. Új ország, új vallás, új fegyver, új ünnep, új uralkodóház. A jegyzetfüzet hízik, a világ viszont nem feltétlenül lesz nehezebb.

Képzeljünk el egy birodalmat, ahol a gyógyítás gyors, olcsó és megbízható. Ha ez valóban így van, akkor nemcsak a csatajelenetek változnak meg. Más lesz a baleseti kockázat társadalmi megítélése, a veszélyes munka ára, a büntetöjog, a biztosítás, a sport, a családi gyász és talán még a hösiesség fogalma is. Ha a sérülés többnyire visszafordítható, a bátorság egy része olcsóbbá válik. Ha a gyógyítás mindenki számára elérhetö, bizonyos hatalmi különbségek csökkennek; ha csak egy rend vagy kaszt birtokolja, ugyanaz a képesség új függöséget hoz létre.

Világot építeni következményekböl - oksági dominó és többágú forgatókönyv

Ugyanez igaz a mágiára, a mesterséges intelligenciára, az örök életre vagy a telepátiára. A különleges elem önmagában látvány. A világot az dönti el, milyen intézmény, szokás, tilalom, piaci helyzet és személyes alkalmazkodás nö köré.

Meadows rendszergondolkodása azért használható háttér ehhez, mert a dolgok felsorolásán túl a visszacsatolásokra, késleltetésekre és beavatkozási pontokra irányítja a figyelmet [1]. Ez nem regényírói recept, és nem teszi az irodalmat mérnöki feladattá. Arra viszont jó, hogy a szerzö észrevegye: egy szabály ritkán ott fejti ki a legérdekesebb hatását, ahol bevezették.

A nyilvános pontszám például fegyelmezheti a csalást. Közben jutalmazhatja a konfliktuskerülést, büntetheti a segítségkérést, és olyan embereket tehet láthatatlanná, akiknek az élete nehezebben illeszkedik a mérhetö normához. A rendszer ettöl nem automatikusan gonosz. Éppen ez teszi

Fractal Solutions

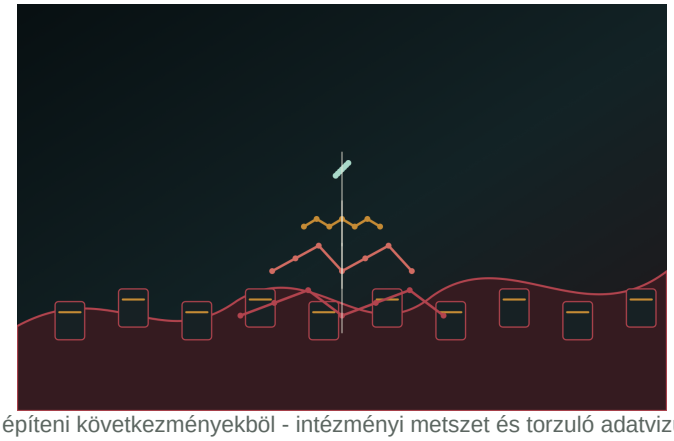
használható történeti anyaggá: lehet olyan helyi elönye, amely miatt értelmes emberek támogatják, miközben a hosszabb távú következményei egyre kevésbé tarthatók.

A rossz rendszerhez nem mindig kell rossz ember

A sekély világokban a társadalmi baj gyakran egyetlen gonosz szereplö akaratából következik. Ha ö eltünik, a rendszer megjavul. Ez müködhet mesében, allegóriában vagy olyan történetben, amely szándékosan egyetlen erkölcsi konfliktusra szükít. Egy összetettebb világban azonban a tartós rendet ritkán magyarázza meg egyetlen ember jelleme.

Schelling mikroindítékokról és makroviselkedésröl szóló modelljei azt mutatták meg, hogyan hozhatnak létre enyhe egyéni preferenciák olyan társadalmi mintázatot, amelyet külön-külön senki sem választott volna [2]. Fikcióban ez különösen termékeny. Nem kell minden elnyomó vagy önpusztító rendszer mögé tökéletesen tájékozott tervezöt írni. Elég lehet néhány helyben védhetö döntés, amely együtt torz eredményt ad.

Egy birodalmi hivatal jutalmazza a gyors jelentést. Bünteti a téves riasztást. Elölépteti a lojális tisztviselöt, és a rossz hír mellé megoldási tervet kér. Ezek külön-külön nem feltétlenül abszurd szabályok. Együtt mégis olyan információs környezetet teremthetnek, amelyben a helyi vezetök késleltetik a válságjelzést, a központ pedig éppen a legveszélyesebb pillanatban látja a legszebb táblázatokat.

Világot építeni következményekböl - intézményi metszet és torzuló adatvizualizáció

A konfliktus így nem csupán morális. Szerkezeti is. A tisztviselö lehet tisztességes, mégis torzíthat. A vezetö lehet jóhiszemü, mégis olyan méröszámot jutalmazhat, amely elrejti elöle a valóságot. A lázadó pedig lehet jogosan dühös, miközben az általa javasolt gyors megoldás még súlyosabb információs vakságot termel.

Ez a különbség a karaktereknek is több mozgásteret ad. Nem kell mindenkinek egy ideológia szócsövévé válnia. A szereplök olyan döntéseket hozhatnak, amelyek a saját helyzetükböl érthetök, miközben együtt olyan világot tartanak fenn, amelyet egyikük sem lát át teljesen.

Az intézmény a szabály és a gyakorlat közötti résben él

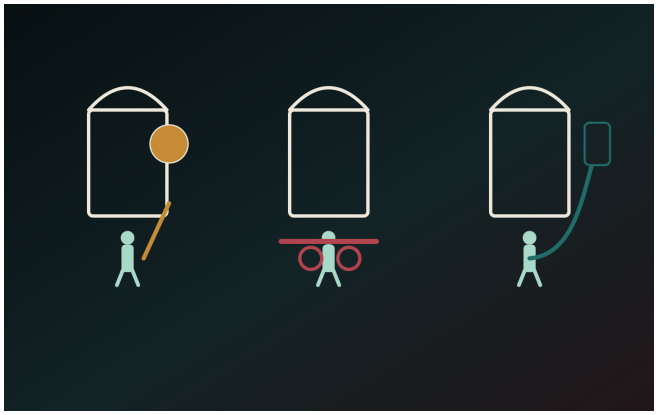
Egy alkotmány, céhes kódex vagy mágikus tilalom önmagában keveset mond arról, hogyan müködik a világ. Számít, ki ellenörzi, milyen bizonyítékot fogadnak el, milyen gyorsan jár a szankció, és ki engedheti meg magának a fellebbezést.

North intézményelmélete a formális szabályok és az informális korlátok együttesére hívta fel a figyelmet [3]. A fikcióban ez azt jelenti, hogy a leírt törvény és az átélt rend nem feltétlenül azonos. A korrupció, a kegy, a szégyen, a rokonság, a szakmai becsület vagy a puszta adminisztratív fáradtság ugyanúgy alakíthatja a szabály hatását, mint maga a jogszöveg.

Fractal Solutions

Egy városban tilos lehet a tiltott mágia használata. Ettöl még nem tudjuk, kit ellenöriznek. Lehet, hogy a gazdagok engedélyt vásárolnak, a szegényeket pedig a tünetek alapján büntetik. Lehet, hogy a hatóság csak akkor lép, ha valaki botrányt okoz. Lehet, hogy mindenki megszegi a szabályt, de a közösség pontosan tudja, kinél válik a hallgatólagos engedmény hirtelen büncselekménnyé.

Itt keletkezik a történet egyik legjobb feszültsége: a szereplö a szabállyal együtt annak emberi alkalmazásával is találkozik.

Világot építeni következményekböl - szituatív triptichon és intézményi folyamat

Ostrom munkái azért adnak hasznos ellenpontot az univerzális recepthez, mert azt mutatják, hogy közös eröforrásokat különbözö közösségek eltérö, helyileg kialakított intézményekkel is tartósan kezelhetnek [4]. Ebböl a világépítö számára nem az következik, hogy minden közösségi önigazgatás müködik. Az következik, hogy ugyanarra a problémára több stabilnak tünö rend is létrejöhet, eltérö költségekkel és sérülékenységekkel.

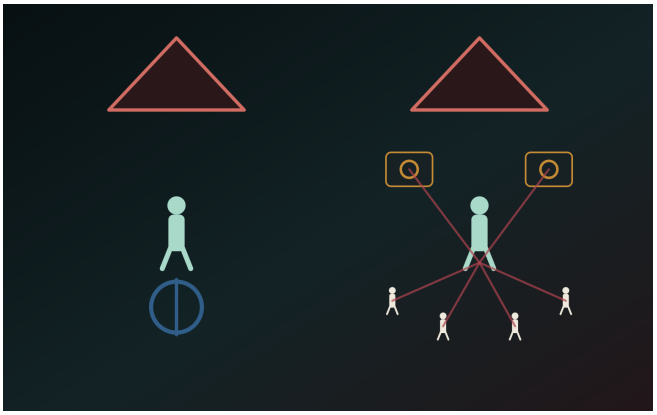
A hiteles világ ezért nem attól hiteles, hogy mindenütt ugyanaz a logika érvényesül. Attól, hogy az eltéréseknek oka, ára és következménye van.

A karakter nem lebeg a társadalom fölött

A karakterlap könnyen becsapja a szerzöt. Bátor. Hüséges. Cinikus. Könyörületes. Ez még nem döntési modell, csak néhány jelzö.

A bátorság mást jelent egy olyan társadalomban, ahol a család felel a tagjai adósságáért, és mást ott, ahol a személyes bukás nem terheli a rokonságot. A hüség másképp müködik egy önként választott közösségben, mint egy olyan rendben, amelyböl kilépni jogilag vagy gazdaságilag szinte lehetetlen. A cinizmus lehet intellektuális póz, túlélési technika vagy a korábbi árulásokból levont, részben ésszerü következtetés.

Fractal Solutions

Világot építeni következményekböl - párhuzamos jelenet és döntési teherábra

Geertz sürü leírása arra emlékeztet, hogy ugyanaz a mozdulat eltérö kulturális hálóban más jelentést kaphat [5]. Egy meghajlás lehet udvariasság, alávetés, ironikus sértés, vallási kötelezettség vagy joghatással bíró aktus. A szerzönek nem kell minden mozdulat mellé antropológiai lábjegyzetet írnia. Elég, ha a reakciókból következetesen érzékelhetö, hogy a szereplök számára mi történt.

A jó karakterellentmondás sem véletlenszerü. Valaki lehet bátor nyilvánosan és gyáva az intimitásban, nagylelkü idegenekkel és kegyetlen a családjával. Ez nem attól lesz mély, hogy ellentétes tulajdonságokat kapott. Attól lesz értelmezhetö, ha látjuk, melyik helyzet milyen veszteségtöl, szégyentöl, kötelességtöl vagy jutalomtól terhelt.

A világ és a karakter kölcsönösen alakítja egymást. Az intézmény meghatározza a lehetséges lépéseket; a szereplök gyakorlata pedig idövel megváltoztatja az intézményt. Ha ez a kapcsolat hiányzik, a karakter csak mai ember korhü ruhában. Ha túl merev, a szereplö puszta társadalmi termék lesz. A történet a kettö közötti mozgástól él.

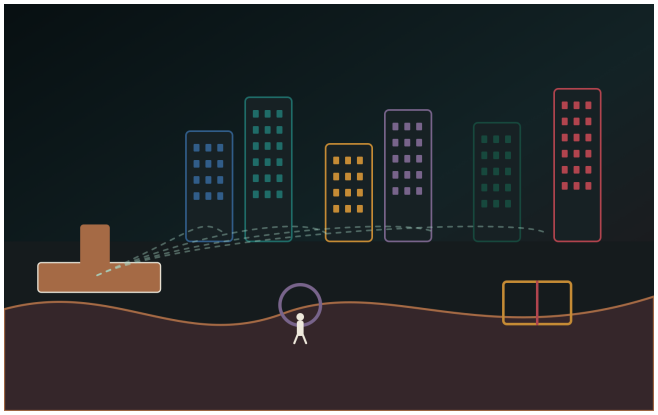
A történelem mint felhalmozott következmény

A fikciós történelem gyakran évszámok és háborúk sora. Ezek segíthetnek tájékozódni, de önmagukban nem mutatják meg, hogy a múlt miként maradt jelen.

Egy száz évvel korábbi járvány nem azért fontos, mert szerepel az idövonalon. Azért, ha megváltoztatta a város alaprajzát, a temetési szokásokat, az orvosok társadalmi helyét, a bevándorlók megítélését vagy azt, hogy az emberek mennyire bíznak a központi hatalomban. Egy elvesztett háború megmaradhat a nyelvben, a katonai költségvetésben, a gyerekeknek tanított történetekben és abban, hogy melyik családnév nyit ajtót.

A múlt következményei nem mindig egységesek. Ugyanaz az esemény lehet felszabadulás az egyik csoportnak, szétesés a másiknak és egyszerüen távoli tananyag a harmadiknak. Ettöl a világ nem válik automatikusan relativistává. A tények, emlékek, érdekek és intézményi narratívák különbsége történeti feszültséget hoz létre.

Fractal Solutions

Világot építeni következményekböl - városi régészeti metszet és emlékezeti rétegek

A szerzönek itt is szüksége van mértékre. Nem kell minden pohár formáját egy háromszáz éves kereskedelmi konfliktusból levezetni. A túlmagyarázott világ ugyanúgy mesterséges, mint a következmények nélküli. A kérdés az, hogy a történet szempontjából fontos elemek mögött érzékelhetö-e valamilyen felhalmozódás, vagy minden pontosan akkor születik meg, amikor a cselekménynek szüksége van rá.

A következetesség nem jelent mechanikus determinizmust

A következményekböl épített világ félreérthetö úgy, mintha minden szabályból egyetlen kötelezö jövö következne. Nem ez a cél.

Ugyanaz a technológia több társadalomban eltérö intézményeket hozhat létre. Ugyanaz a vízhiány vezethet központi elosztáshoz, helyi közösségi szabályokhoz, eröszakos kisajátításhoz vagy technológiai alkalmazkodáshoz. A kiinduló feltétel szükíti a lehetöségeket, de nem írja meg helyettünk a történelmet.

A fikcióban éppen az a termékeny, hogy az emberek félreértenek, tanulnak, ellenállnak, utánzó módon alkalmazkodnak, majd olyan megoldást intézményesítenek, amelyet később már senki sem tud egyszerüen visszavonni. A következetesség nem azt jelenti, hogy minden szereplö optimálisan számol. Azt jelenti, hogy a tévedésüknek is van érthetö forrása és ára.

Goodman világalkotásról szóló filozófiája a leírási rendszerek sokféleségét vizsgálja [6]. Ebböl nem következik, hogy minden kitalált világ egyformán meggyözö. Egy fikció a saját vállalásaihoz mérhetö: képes-e új helyzetben is értelmes következményeket létrehozni, vagy a szabályai addig érvényesek, amíg a föhös útjában nem állnak.

Sugden a közgazdasági modelleket "hihetö világokként" elemezte: olyan elképzelt rendszerekként, amelyekböl akkor tanulhatunk, ha felépítésük és valóságra vitelük indokolható; kicsinyített másolatnak tekinteni öket félrevezetö [7]. A regény természetesen nem közgazdasági modell. A párhuzam ott használható, hogy a fikció is kiválaszt, sürít és elhagy. Annyi kapcsolatot kell megtartania, hogy a történet következményei túléljék a szerzö pillanatnyi kényelmét; a teljes valóság szimulációja fölösleges és lehetetlen.

A világ ott válik érdekessé, ahol a modell eltörik

A szabályos világ önmagában könnyen steril. A történethez szükség van kivételre, hibára, félreértésre, új körülményre vagy olyan szereplöre, aki nem úgy reagál, ahogy a rendszer várja.

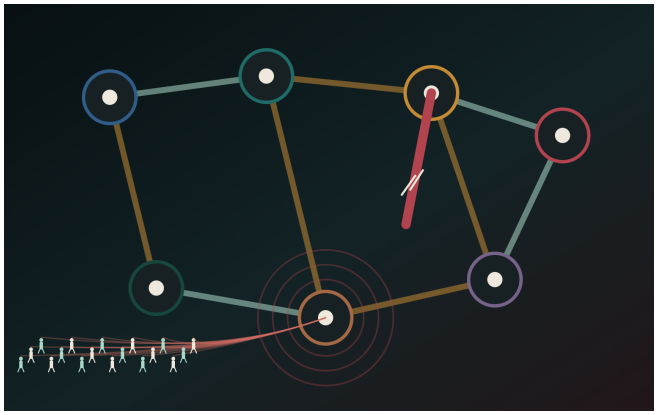
Ez azonban nem ugyanaz, mint a szabály önkényes felfüggesztése. Ha a mágia ára az emlékezetvesztés, a föhös nem azért lehet kivétel, mert ö a föhös. Lehet különleges biológiai adottsága, tiltott technikája, hamis emlékezeti támasza vagy olyan társadalmi hálója, amely másokra osztja át az

Fractal Solutions

árat. Bármelyik müködhet, ha új következményeket nyit, és nem egyszerüen eltünteti a korábbiakat.

A modellhatár megmutatása a világépítés egyik legerösebb eszköze. Egy intézmény müködhet békeidöben, majd összeomolhat tömeges menekülés alatt. Egy közösségi szabály lehet igazságos kis léptékben, de átvihetetlen egy birodalomra. Egy reputációs rendszer csökkentheti a csalást mindaddig, amíg a pontszám manipulálása olcsóbbá nem válik, mint a megbízható viselkedés.

A törésböl nemcsak akció következik. Láthatóvá válik, milyen feltételek tartották fenn a korábbi rendet. A válság ezért diagnosztikai helyzet; hangereje csak a legszembetünöbb tulajdonsága.

Világot építeni következményekböl - dinamikus térkép és terhelési vizualizáció

A mühelyben nem minden ajtót kell kinyitni

A következményalapú világépítés könnyen végtelen munkává válik. Ha minden technológiai, gazdasági, vallási és pszichológiai hatást végig akarunk vezetni, a regény elött elkészülhet egy rosszul finanszírozott társadalomtudományi intézet.

Szükség van szelekcióra.

A történet szempontjából azok a kapcsolatok fontosak, amelyek megváltoztatják a szereplök lehetöségeit, a konfliktus árát vagy az olvasó értelmezését. A háttér többi része maradhat vázlatos. Nem kell tudni minden gabona árát, ha a kereskedelem nem válik döntési tényezövé. Viszont ha a föváros élelme egyetlen szoroson érkezik, a geopolitika nem maradhat puszta térképdísz.

Használható ellenörzés lehet, ha a szerzö néhány kérdést újra és újra feltesz:

- Mi változik meg ettöl az elem miatt az emberek mindennapi döntéseiben?
- Ki nyer, ki fizet, és ki marad láthatatlan?
- Milyen információ jut el késve vagy torzítva?
- Hol tér el a hivatalos szabály a tényleges gyakorlattól?
- Milyen körülmény között fordul át a megoldás problémává?
- Melyik szereplö látja ugyanazt a rendszert egészen más pozícióból?

Ez nem titkos recept, és nem garantál jó irodalmat. A nyelv, a ritmus, a jelenet, a karakterhang és a forma továbbra is saját mesterséget kíván. A kérdések csak azt segítik, hogy a világ ne mondjon ellent önmagának ott, ahol a történet éppen komolyan veszi.

A jó világ visszanéz az olvasóra

A fikció nem attól értékes, hogy pontos társadalmi elörejelzést ad. Többnyire nem ad. A szereplök, a technológiák és az intézmények mesterségesen kiválasztott környezetben mozognak, a valóság pedig rendszerint több változót és több történeti véletlent tartalmaz.

Fractal Solutions

A jó világ mégis képes valamire, amire a puszta díszlet nem. Láthatóvá teszi a kapcsolatot egy döntés és annak távoli következménye között. Megmutatja, hogy egy jó szándék miként válhat mérőszámmá, a mérőszám intézménnyé, az intézmény pedig olyan környezetté, amelyben már másféle emberek és másféle erkölcsi dilemmák jelennek meg.

A nyilvános megbízhatósági pontszámmal induló történet végén talán nem az lesz a fö kérdés, hogy a rendszer jó vagy rossz. Lehet, hogy az derül ki: bizonyos csalásokat valóban visszaszorított, közben azonban a társadalom a megbízhatóságot összekeverte az engedelmességgel. Lehet, hogy a lázadók felszabadítják az adatokat, majd rájönnek, hogy a régi pontszám nélkül a bankok és munkáltatók még átláthatatlanabb magánmodelleket kezdenek használni. A régi rend megszüntetése ekkor újabb következményeket nyit; lezárásnak aligha nevezhetö.

A világépítés így valóban laboratórium lehet, de csak korlátozott értelemben. Nem bizonyítja, hogy a valóságban is ugyanaz történne. Arra alkalmas, hogy egy feltételt következetesebben végiggondoljunk, ütköztessünk más feltételekkel, majd megnézzük, hol kezd el recsegni a felépített rend.

A világ akkor több díszletnél, amikor a szereplök nem egyszerüen végigsétálnak rajta. Döntéseikkel fenntartják, megkerülik, félreértik és átalakítják. A háttér pedig nem marad néma: visszahat rájuk.

Ettöl a fikció nem lesz tudományos modell. Viszont elérheti, hogy egy lehetséges világ után a sajátunkban is észrevegyünk néhány olyan kapcsolatot, amely addig túl közel volt ahhoz, hogy lássuk.

Hivatkozások

[1] Meadows, Donella H. (2008): Thinking in Systems: A Primer. Chelsea Green Publishing.

[2] Schelling, Thomas C. (1978): Micromotives and Macrobehavior. W. W. Norton.

[3] North, Douglass C. (1990): Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press.

[4] Ostrom, Elinor (1990): Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge University Press.

[5] Geertz, Clifford (1973): The Interpretation of Cultures. Basic Books.

[6] Goodman, Nelson (1978): Ways of Worldmaking. Hackett Publishing.

[7] Sugden, Robert (2000): "Credible Worlds: The Status of Theoretical Models in Economics." Journal of Economic Methodology, 7(1), 1-31. DOI: 10.1080/135017800362220.

Fractal Solutions